

MEJÍA RUIZ, Carmen (dir.): *Dos vidas y un exilio. Ramón de Valenzuela y María Victoria Villaverde. Estudio y antología.* Madrid: Editorial Complutense, 2011, 318 pp.

A investigación obxecto desta recensión foi dirixida pola doutora Carmen Mejía Ruiz, tamén directora dunha publicación de Filoloxía Galega que, dende 1997, conta con trece números. Trátase da revista *Madrygal, Revista de Estudios Gallegos*, onde no ano 2003 se publicou unha entrevista a Mariví Villaverde (María Victoria Villaverde), que foi a antesala do estudo recentemente editado, como cumprimento dunha promesa feita á muller de Ramón de Valenzuela por parte de Mejía Ruíz á hora de elaborar un estudo sobre os dous intelectuais galegos. Hoxe temos nas mans ese documento, como froito dun traballo en equipo, levado adiante por un grupo de autoras vencelladas á Universidade Complutense de Madrid, traballando nela, agás María Jesús Piñeiro Domínguez (A Coruña). Esta investigadora, xunto ás doutoras María Victoria Navas Sánchez-Élez, Begoña Regueiro Salgado, Ana Acuña Trabazo (agora na Universidade de Vigo) e á lectora de Galego María Asunción Canal Covelo, traballaron baixo a dirección da doutora Carmen Mejía Ruiz, quen contou co apoio do profesor Xesús Alonso Montero, autor do prólogo («Dos nombres del exilio gallego, recuperados») e do capítulo 3 do libro («Ramón de Valenzuela: Informe (clandestino) sobre Galicia: política y cultura en el verano de 1965»).

O traballo, editado en lingua castelá, conta cun total de 318 páxinas, divididas en sete capítulos, aos que se engaden unha completa bibliografía elaborada por María Jesús Piñeiro Domínguez (tamén autora da Introducción «La narrativa del exilio en el entorno peninsular»), un Índice de reproducións (sobre os anexos engadidos a cada capítulo) e un apartado que inclúe o *Curriculum vitae* dos autores. Antes do primeiro capítulo, atopamos o citado Prólogo do profesor Xesús Alonso Montero, a Presentación a cargo da directora do traballo, a doutora Carmen Mejía Ruiz («Crónica de una ilusión») e a Introducción xa referida.

Cómpre sinalar que cada capítulo inclúe material anexo, fotografías, ilustracións, resumos de conferencias impartidas, nomeamentos, certificados varios, facsímiles de artigos editados en diferentes xornais, informes, actas de reunións, etc. A todo este material engádese ao final do libro un CD que contén unha selección de textos de Ramón de Valenzuela e Mariví Villaverde a modo de antoloxía.

María Jesús Piñeiro Domínguez, como se indicou anteriormente, ocúpase da bibliografía e do estudo introdutorio sobre «La narrativa del exilio en el entorno peninsular» (pp. 17-23). Encárgase nesas páxinas de contextualizar a obra de Valenzuela entre outros autores exiliados, tamén mulleres. A investigadora incide na idea de que

existen moitos factores que condicionaron a decisión de exiliarse para moitos autores galegos: motivos socioeconómicos, éticos, relixiosos, políticos, culturais, de xénero, etc. Non só existía unha división entre vencedores e vencidos, entre exiliados interiores e exteriores. Lémbrese a actuación de escritores como Ramón J. Sender, Max Aub, Francisco Ayala, Rafael Alberti e Ramón de Valenzuela, entre outros, que se exiliaron e recibiron o cualificativo de «traidores» por abandonaren o país.

O exilio arxentino de Ramón de Valenzuela coñécese en 1957, cando a editorial Citania que dirixía Luís Seoane en Bos Aires publicou *Non agardei por ninguén*, cumprindo co cometido de editar libros galegos que a censura de Franco non toleraba. Considerada como «a grande novela galega sobre a guerra»¹, abre o camiño a unha serie de novelas coa temática da Guerra Civil. É a pioneira, posto que haberá que esperar ata 1976 para ter outra obra clave no xénero escrita en galego, *O silencio redimido* (1976), de Silvio Santiago, unha novela censurada polo franquismo e publicada na democracia, coa intención de dar voz a todos os silenciados por causas políticas. Polo que respecta ás mulleres escritoras, para as que a condición de xénero dificultou o seu lugar na sociedade intelectual, María Jesús Piñeiro Domínguez fai unha lembranza, rememorando autoras coma Rosa Chacel, Concha Zardoya, María Casares, María Zambrano, Silvia Mistral, Aurora de Albornoz e Mariví Villaverde, entre outras.

María Victoria Navas Sánchez-Élez é neste traballo a biógrafa de Ramón de Valenzuela e Mariví Villaverde. Ocúpase do primeiro capítulo propiamente dito da obra, baixo o epígrafe «Ramón de Valenzuela (1914-1980) y María Victoria Villaverde (1922): un viaje de ida y vuelta» (pp. 25-77). Ilustra con fotos familiares a vida dos exiliados, conseguidas en bibliotecas, arquivos e diferentes institucións e segue unha orde relativa á data de edición dos distintos textos dos autores, facendo un seguimento dos diferentes pseudónimos e da súa evolución ideolóxica. Neste apartado preocúpase por subsanar erros e preparar o terreo para que novos estudosos continúen a investigación.

Fillo dun médico de familia fidalga (José Valenzuela Ulloa), o futuro novelista estudou o bacharelato en Santiago de Compostela e posteriormente matriculouse na mesma urbe en Dereito e logo en Historia. Continúa con eses estudos en Pontevedra (por libre) e acaba Maxisterio, nunha época na que xa manifesta unha «gran inquietude social», organizando co Grupo Galleguista de Abades asembleas en Cira e Camanzo. Neste sentido é interesante lembrar a visión de Valenzuela como un «galeguista metido no Partido Comunista», común a distintos estudosos. Nese contexto vese a Valenzuela participando no ano 1933 na Peregrinaxe a Candán, festa de exaltación galega con motivo do 25 aniversario da Sociedade de Fillos de Silleda, con R. Otero Pedrayo, Vicente Risco, A. Alonso Ríos e A. Castelao. Tamén participa de xeito activo na campaña a favor do Estatuto Galego. Para rexistrar a obra de Valenzuela, a autora traballa na procura de todos os textos asinados tamén cos pseudónimos de Ramón da

¹ Thompson, J.: *As novelas da memoria*. Vigo: Galaxia, 2009.

Viña, Pepe dos Cestos, Pínfano, Xan de Deza, Tras-Deza, Ramón Tresdeza de Abades, Ramón Tresdeza de Abades e Ramón Tresdeza.

Estudando a primeira etapa na vida e obra de Valenzuela, hai que ter en conta que é no xornal *Razón* onde aparece a súa primeira obra literaria, o conto titulado *O billete de ida e volta*, logo de editarse no mesmo diario unha serie de artigos asinados co alias Ramón da Viña («Cartas a Alfonso d'Outeiro»). Con outro pseudónimo, Pepe dos Cestos, leva adiante tarefas de contacontos na emisora de Radio Pontevedra. Co alias de Pínfano escribe «Diario dun evadido. Mentalidade dos feixistas» na revista *Nueva Galicia*, ao igual que o texto «Anacos do xornal dun fuxido», esta vez baixo o pseudónimo de Tras-Deza. María Victoria Navas tamén refire os artigos que aparecen asinados co seu nome, tratándose de «textos menores», segundo a autora. Referímonos aos titulados «Os enemigos d'o pobo son os enemigos das libertades rexionales», escrito cando Valenzuela tiña 24 anos, e «Xente que naceu cansada».

Ademais da súa actividade literaria, e de permanecer vencellado á Sección de Etnografía e Folklore do Seminario de Estudos Gallegos, que dirixía Vicente Risco, incorpórase ás Mocedades Galleguistas nos anos trinta, sendo en 1936 o presidente da Federación de Xuventudes Culturais de Pontevedra. Precisamente pola súa participación política é apresado en Bandeira, ingresando no cárcere de Silleda, onde comparte cela con Ánxel Casal e Camilo Díaz. Tres días despois, trasladado a Compostela, é posto en liberdade. Cando é destinado a Cáceres leva a cabo traballos de espionaxe e logo pásase á zona republicana, o 8 de decembro de 1937. A continuación o seu destino é o Servizo de Intelixencia Periférico do Estado Maior do Exército de Terra, sendo funcionario de CIFRA en Barcelona. Aí é onde se une á Solidariedade Galega Antifascista, traballando como secretario de información e prensa e escribindo no xornal bilingüe comunista *Nueva Galicia. Portavoz de los antifascistas gallegos (1937-1938)*.

Durante o que a autora do estudo chama etapa francesa, coñece á que será a súa muller, a escritora María Victoria Villaverde, coñecida como Mariví Villaverde de Valenzuela, Mariví Valenzuela, María Victoria Valenzuela e co pseudónimo de M.ª V. Arealonga. Acabada a guerra en 1939, Valenzuela marcha co exército republicano a Francia, sendo internado no campo de refuxiados de Argelès-sur-Mer, en Saint-Cyprien sur Mer. En Burdeos coñece a María Victoria Celia Villaverde Otero, nada en Vilagarcía de Arousa en 1922. Cómpre sinalar neste punto que Mariví Villaverde, filla do deputado no Frente Popular da provincia de Pontevedra en 1936, Elpidio Villaverde, é autora da novela *Tres tiempos y la esperanza*, editada en 1962 por Alborada en Bos Aires, ano no que ambos intelectuais ingresaron no Partido Comunista de España.

As circunstancias da vida fan que os dous namorados, logo de coñecerse, teñan que distanciarse. Aínda así seguen mantendo a súa relación amorosa a través da distancia, mediante un longo epistolario, e é no ano 1944 cando Mariví Villaverde volve a Galicia dende Bos Aires para casar con Ramón de Valenzuela. Ese encontro tivo lugar durante o Nadal, na estación de tren de Redondela, posto que a policía non lle permitiu a Valenzuela ir a Bilbao, a onde chegaba a moza. Casaron o 22 de febrero

de 1945 en Vilagarcía de Arousa, celebrando a festa nun cine da localidade, sempre vixiados por un policía que non fora convidado ao enlace. En 1946 e 1947 nacen os seus dous fillos, José Ramón e Fernando.

Durante a etapa arxentina, Valenzuela traballa como representante comercial de café e aceite, tamén da fábrica de cerámica «Zeltia», non sen seguir vencellado á vida cultural. A súa muller traballa de modista e comeza unha pequena industria de cintos, traducindo do francés, traballando no Teatro Galego da Federación e dirixindo o xornal *Galicia* con Arturo Cuadrado. Tamén Mariví Villaverde segue vencellada á vida intelectual, sendo testemuña desa actividade a conferencia «La mujer gallega» (*Galicia*, 30-9-1962) e a recensión *Roma, via delle mantellate* de Isa Mari, traducida ao castelán como *El infierno de la ciudad*.

A parella viviu en Bos Aires dende agosto de 1949 ata outubro de 1966, cando volve de xeito definitivo a Madrid. De todos eses anos cómpre destacar a súa afiliación ao Partido Comunista Gallego (PCG) no ano 1963, militancia que continuou ata 1977, cando se integraron no grupo de Madrid. En Bos Aires Valenzuela, ademais de exercer como secretario de Castelao, impartiu Xeografía de Galicia durante tres cursos, dá conferencias en universidades de Montevideo (Uruguay) e La Plata (Arxentina), colaborou co xornal *La Gaceta Literaria* e coa publicación bilingüe *Galicia emigrante*, fundamental á hora de divulgar a xeografía e a historia galegas.

Participou na homenaxe dada con motivo do centenario do nacemento de Manuel Curros Enríquez en 1951, na dada a Otero Pedrayo cando viaxou a Arxentina en 1959, no acto que AGUEA ofreceu á actriz María Casares, ademais de facer teatro lido na súa casa. Isto último motivou o seu gusto por escribir teatro e representalo (lembramos que xa no ano 1933 creara o grupo Alborada). Así, no ano 1960 o grupo da Escola de Teatro do Centro Lucense da Federación de Sociedades Galegas bonaerenses pon en escena *A Camisa*, de Lauro Olmo (actuando Valenzuela e seu fillo menor), e *O casamento do latoneiro*, de John Millington Synge (nunha versión en galego de Valenzuela, na que participou a parella). Catro anos máis tarde, en 1964, estrea unha obra de autoría propia, *As bágoas do demo*, baixo a supervisión técnica de Eduardo Blanco Amor. Tamén se fai unha lectura dramatizada dunha obra de Rafael Dieste, *A fiestra valdeira*, dirixida por Valenzuela. É unha afección de comparte coa súa muller, quen no texto «La escuela del Teatro del Centro Lucense», asinado como M.ª V. Arealonga (*Galicia*, 30-11-1960) manifesta a súa preocupación pola falta desta actividade dentro da comunidade galega.

Cando volven a España, Valenzuela ten 52 anos e Mariví 44. Valenzuela traballa como representante das fábricas de cristal de Bohemia de Checoslovaquia, mentres que a súa muller imparte clases de francés nunha academia e logo faise cargo das cerámicas da Magdalena, coñecidas como Cerámicas do Castro, agora Sargadelos.

Incorporado ao CAUM (Club de Amigos da Unesco en Madrid), atópase con xente como Laxeiro, Ben-Cho-Sey, etc. Segue coa actividade cultural e a vocación docente que sempre o acompañou: é profesor de Xeografía e Historia no Colexio Cisneros en 1967, para logo dar clase de Historia da Arte e Historia Contemporánea ata

1975 a alumnos de Preuniversitario e C.O.U. no mesmo centro, ademais de participar nos cursos para obter o CAP (Certificado de Aptitude Pedagóxica) organizados na Universidade Autónoma de Madrid, entre outras actividades docentes.

Ademais, pronuncia moitas conferencias sobre temas galegos, a máis sonada é a pronunciada en 1976 na Facultade de Económicas de Santiago de Compostela, «Historia del Galleguismo Político». E no 78 decide constituír unha asociación chamada Centro Social e Cultural Irmandade Galega, presidida por Celso Emilio Ferreiro. Nese mesmo ano rehabilitáase como mestre de EGB en Madrid e incorpórase á Escola Nacional Jovellanos e logo ao Colexio Nacional Piloto *Virgen del Cerro*. É en 1979 cando lle chega o Certificado de Amnistía, respecto ao «presunto autor de un delito de Injurias contra la Justicia Militar». Preséntase como candidato por Pontevedra ao Congreso dos Deputados nas listas do Partido Comunista de Galicia, pero non obtén escano. Pouco tempo despois, e antes de editar en 1980 a novela *Era tempo de apandar* (publicada en Madrid por Akal), detéctaselle un cancro de pulmón do que falece. Hoxe en día a súa dona segue traballando na mesma liña que mantivo durante a súa vida con Ramón de Valenzuela.

Ana Acuña Trabazo e Carmen Mejía Ruiz encárganse da análise, desde diferentes puntos de vista, da novela de Mariví Villaverde. Trátase de dous estudos que se complementan abrindo novas vías de investigación, como asegura a directora do traballo. Cómpre ter en conta que ata este momento a obra *Tres tiempos y la esperanza* non fora estudada.

Ana Acuña Trabazo ocúpase da «Obra periodística de Ramón de Valenzuela y de María Victoria Villaverde» (pp. 79-115). A autora comeza a súa análise dicindo que a vida destes dous exiliados «estuvo marcada por la violencia vivida en la retaguardia y en el frente, una violencia presentida ya durante la Segunda República y patente en su obra periodística y narrativa» (p. 79). Cualificando a Ramón de Valenzuela como articulista e orador, Ana Acuña fai eco das súas tarefas como locutor, conferenciante e docente. A investigadora dá unas datas clave no percorrido literario de Valenzuela, que enmarca dende o ano 1933, cando apareceu o seu primeiro artigo, ata 1976, cando pronunciou a súa última conferencia. Neste apartado do estudo incídese no feito de que a Guerra Civil obrigou a Valenzuela a sufrir o cárcere, a loitar na fronte franquista e a desertar para pasar ao bando leal á República.

Nos textos editados na prensa escrita é importante ter en conta non só o emprego de pseudónimos (ao que se aludiu anteriormente), senón tamén a lingua que usa Valenzuela en cada caso. Os pseudónimos están vencellados á biografía do autor, á familia, aos seus gustos e lugar de orixe. En canto á lingua, de todos os textos analizados, só se atoparon tres en castelán (editados en *Nueva Galicia* e *Signo*). Os restantes están redactados en galego.

A investigadora elabora tres apartados dedicados ás colaboracións de preguerra (*Razón* [1933] e *A Nosa Terra* [1935]), textos editados durante a Guerra Civil (*Nueva Galicia* > *Galicia*) e, por último, escritos xornalísticos de posguerra (*Opinión Galega*, *A Nosa Terra*, *Galicia Emigrante*, *Adiante*, *Galicia*, *Signo*).

Ana Acuña engade no seu traballo un apartado dedicado á figura de María Victoria Villaverde. O seu primeiro artigo localizado é de agosto de 1944, publicado en *A Fouce* e titulado «A muller galega no rexurdir da Patria», con motivo do aniversario do Estatuto de Galicia. O xornal *Galicia* da Federación de Sociedades Galegas edita entre 1960 e 1965 varios dos seus artigos, asinados co pseudónimo de M. V. Arealonga ou M. V. Valenzuela. Todos están escritos en castelán, empezando polo titulado «Cosas de doña Julia». Outros textos son «Veintitantos años» (onde aconsella adoptar unha postura contraria ao Réxime), «La escuela del Teatro del Centro Lucense», «Política y cultura», «El Salón Castela» ou «Reflexiones sobre las elecciones del Centro Gallego».

O 31-8-1964 María Victoria Villaverde é a directora da publicación. Ese día lese en *Galicia* o titular «Inminentes juicios contra antifranquistas» e o editorial «Actuar ahora». O 15-10-1964 os titulares son «120 intelectuales gallegos reclaman soluciones a los problemas agrarios de Galicia» e «Urgente: todos los presos políticos de Burgos están incomunicados en celdas de castigo. Defendámoslos!». Nesa época sucederanse as noticias sobre a resistencia antifranquista en Galicia e en España.

A autora tamén fai un labor de recuperación dos centros e sociedades galegas da capital arxentina, rememorando aos exiliados e as súas actividades e dedicando páxinas á Guerra Civil, ao Estatuto... En distintos textos que publica con posterioridade reclama a recuperación da memoria dos exiliados e trata a situación do teatro galego en Arxentina.

O profesor Xesús Alonso Montero achega un documento inédito, o «Informe de 1965» encargado a Ramón de Valenzuela polo PCE, entregando aos lectores un documento descoñecido ata o momento. Como se indicou ao comezo desta recensión, o título da achega de Alonso Montero neste traballo, que conforma o capítulo 3 do mesmo, é o seguinte: «Ramón de Valenzuela: Informe (clandestino) sobre Galicia: política y cultura en el verano de 1965 (Edición, prólogo y notas)» (pp. 117-41).

Neste documento inédito sabemos da viaxe de Ramón de Valenzuela a España dende Bos Aires para facer un *test* da realidade española de 1965. Debemos fixarnos en que despois de trece anos de exilio a parella volve a Madrid en 1966. Durante os dous meses de verán de 1965 visita cidades e aldeas, fala con xente moi diversa, elaborando un informe para a Dirección do Partido, quen desexa coñecer que influencia política ten a editorial Galaxia, como son determinados escritores, como pensan os integrantes máis novos do clero, que fan os intelectuais galegos que residen en Madrid, como se percibe o fenómeno da emigración no medio rural, etc. Neste sentido, é interesante dicir que achega información importante sobre a editorial citada e sobre escritores como Otero Pedrayo, Ramón Piñeiro, Fernández del Riego, García-Sabell, Celso Emilio Ferreiro... O informe político clandestino reproducido neste traballo tamén inclúe referencias a Xesús Alonso Montero, Isaac Díaz Pardo, Gonzalo Torrente Ballester, Borobó, Luís Tobío, entre outros.

O profesor Alonso Montero informa de que o orixinal do Informe se atopa no Arquivo do PCE en Madrid, sendo descuberto polo profesor Víctor Manuel Santidrián

Arias cando preparaba a tese de doutoramento, publicada en Edicións do Castro no ano 2002, *Historia do PCE en Galicia (1920-1968)*.

María Asunción Canal Covelo e Begoña Regueiro Salgado analizan a obra de creación de Ramón de Valenzuela, ocupándose da narrativa breve e das novelas, respectivamente. A primeira das investigadoras ocúpase do capítulo 4 da obra, presentada co título de «La narrativa breve en el exilio bonaerense: Ramón de Valenzuela y los relatos de *O Naranxo* (1955-1974)» (pp. 144-63).

Neste apartado faise de novo fincapé nos xornais e nas revistas como principais medios de expresión artística e política dos exiliados, en galego e en castelán. A autora céntrase na revista fundada polo pintor Luís Seoane, *Galicia emigrante*, que existiu durante case cinco anos e na que escribiron autores de renome, como Rafael Dieste. Precisamente aquí apareceron tres relatos que logo serían recollidos na segunda edición de *Dos arquivos do trasno* («O neno suicida», «Un conto de Reis» e «De cómo veu a Rianxo unha balea»).

Ramón de Valenzuela publica en *Galicia emigrante* catro contos en galego: «O Naranxo» (novembro de 1955), «O Ciclón» (xaneiro de 1956), «Pepe de Brabil» (outubro de 1956) e «A Torre de Don Ramiro» (maio de 1957), con ilustracións de Laxeiro e de Luís Seoane. Por esa época aparecen outros catro textos de Valenzuela en *La Gaceta de Tucumán*, esta vez escritos en castelán. Son os titulados «El roble grande» (outubro de 1956), «El castillo de Cira» (setembro de 1958), «Manuel de los perros» (agosto de 1960) e «El Ciclón» (decembro de 1960). Este último é unha tradución do publicado catro anos antes en lingua galega.

En *O Naranxo*, valéndose da propia experiencia á hora de narrar, compila doce relatos que se dividen en dúas partes. Os seis primeiros relatos falan de temores e xiran arredor de lugares máxicos e castelos encantados. Son «A Torre de don Ramiro», «O Castelo de Cira», «O carballo grande», «Meu amigo Daniel», «Carmela da Grota» e «Pepe de Brabil». Os catro últimos, pola contra, non teñen ningún tipo de elemento misterioso ou máxico, falan da realidade dun mundo inxusto que chega a obsesionar aos seus protagonistas. Son os titulados «Don Andrés, o millonario», «Meu tío Queitiano», «O Ciclón» e «A esperanza de Rosende», nos que o lector se achega ao mundo da guerra e da emigración.

Na obra de Valenzuela o espazo ten un gran protagonismo. Neste sentido, é importante diferenciar entre os espazos pechados (símbolo de tormento e cárcere) e os espazos abertos (símbolo da liberdade). Emprega a xeografía que coñece como escenario e personaxe para as súas historias, aparecendo en distintas ocasións o nome do pazo no que naceu (casa da Viña), Lalín, A Bandeira, Abades, etc. A comarca do Deza é o escenario principal dos seus relatos.

No relato titulado *O Naranxo* (1955) o narrador-protagonista atópase cun mendigo nas festas de Lalín. Reprodúcese a conversa mantida de madrugada sobre as riquezas que di ter o vagabundo. *Naranxo* considérase dono de todo canto ven os seus ollos. O seu interlocutor chega a dubidar se está diante dun tolo ou dun sabio.

Pola súa parte, o texto titulado «O Ciclón» (1956) achégase ás novelas de Valenzuela (*Non agardei por ninguén* e *Era tempo de apandar*), ao tratar o tema da guerra e do ingreso no cárcere de Ávila por parte do protagonista.

Begoña Regueiro Salgado asina o capítulo 5 da obra, «La novelística de Ramón de Valenzuela: *Non agardei por ninguén* (1957) y *Era tempo de apandar* (1980)» (pp. 165-93). A primeira das datas é clave para a autora deste apartado, ao considerar que é con esa novela como entra Ramón de Valenzuela na historia da literatura galega, ao ser a primeira que está centrada no tema da Guerra Civil. É unha obra que no momento da publicación (na colección «Mestre Mateo» da editorial Citania de Bos Aires) non adquire a relevancia que adquire despois, cando en 1976 Silvio Santiago edita *O silencio redimido* e Alonso Ríos fai o propio en 1979 con *O señor Afranio ou como me rispei das gadoupas da morte*. De 1980 é a segunda e última novela de Valenzuela, *Era tempo de apandar* (publicada en Madrid por Akal na colección «Arealonga»), que tampouco foi atendida debidamente pola crítica. Os dous textos obxecto deste estudio son fundamentais para Begoña Regueiro, quen os cualifica como «un legado valiosísimo para a recuperación de la memoria histórica gallega, para la visión objetiva de una época que ha sido distorsionada por la censura o por la mitificación de los héroes» (p. 166).

Non agardei por ninguén continúa na edición de 1976 debuxos orixinais de Quesada e unha introdución feita por Celso Emilio Ferreiro baixo o epígrafe «Un relato de guerra». Aparecen como subtemas a guerrilla e a Segunda Guerra Mundial, facendo unha análise da situación política e da implicación do pobo no conflito bélico principal, o da Guerra Civil, especialmente durante a fuxida do personaxe. Este tema aparece tamén na segunda obra, co lamento do personaxe ao experimentar a indiferenza da xente cando é esposado no tren e levado a Ávila para entrar no cárcere. Sinte que ninguén se compadece del.

Como afirma a autora do estudo, nas dúas obras de Valenzuela se inclúen digresións políticas para analizar a situación do país e a situación internacional, así como para criticar á Falanxe, enalzando a ideoloxía de esquerdas, o socialismo. O personaxe de Gonzalo Ozores na primeira obra, *alter ego* de Ramón de Valenzuela, alístatase no bando nacional para espíar aos republicanos, entón advirte que a metade dos militares do bando nacional teñen ideas republicanas.

En *Era tempo de apandar* o personaxe protagonista non dá o seu nome para facilitar a identificación con Valenzuela. Destacan como subtemas o funcionamento dos cárceres de posguerra, o estraperlo, a Segunda Guerra Mundial, a sociedade franquista e a sociedade galega. Tamén vemos a relixión, nunha actitude anticlerical que identifica a Igrexa co capitalismo. A enorme necesidade de comunicación que experimenta o protagonista fai que chegue a «personificar a las cucarachas o a un mero clavo para tener a alguien con quien hablar» (p. 174). Fálase de presos e paseados, do tráfico ilegal do wólfam, da loita contra a desilusión e do esforzo por manter a esperanza, mentres que na primeira das obras o que prevalecía era o medo. As dúas nove-

las pretenden transmitir unha experiencia persoal, así «es tan importante comunicar no sólo lo que ocorre sino cómo se vive lo que ocorre» (p. 176).

Despois desta visión das novelas, Begoña Regueiro fai unha análise dos personaxes, da estrutura dos textos, do espazo e do tempo, para rematar cun apartado de conclusións no que, citando o limiar de Fernando Valenzuela Villaverde para a edición de *Era tempo de apandar* (1997), cualifica as novelas obxecto do seu estudo como «a lenta ledicia de irse descargando do peso da memoria» (p. 188). Con este traballo xa se vai un paso máis alá na consecución de tal obxectivo, tratándose dun autor que reflicte nas súas novelas o que viviu mediante unha técnica realista, o que as converte nun «documento histórico de primer orden para testimoniar una época» (p. 189).

Carmen Mejía Ruiz, directora do traballo, ocupouse do epistolario da familia Valenzuela-Villaverde, onde se atopan referencias a autores como Eduardo Blanco Amor, entre outros. Tamén traballou na dramaturxia de Ramón de Valenzuela para ofrecer ao lector unha visión global do teatro galego de Bos Aires, engadindo datos da labor como tradutora e actriz levada adiante pola súa muller. Ocúpase de parte do capítulo 6 da obra, co título «María Victoria Villaverde: *Tres tiempos y la esperanza* (1962)» (pp. 195-241), xunto coa investigadora Ana Acuña Trabazo.

Carmen Mejía fai un seguimento dos exilios da dona de Ramón de Valenzuela e analiza a novela de Mariví Villaverde publicada en Bos Aires no ano 1962 pola editorial Alborada. A edición incluía unha portada de Luís Seoane, autor dun retrato de Villaverde. Logo a novela sería reeditada por Edicións do Castro en 1987 e publicada en galego, ampliándose no 2002 en A Nosa Terra.

Céntrase na análise da casa como espazo protector, funcionando como refuxio e matriarcado, posto que o universo da escritora é máis que nada feminino, «la figura de la madre es la pieza clave de su existencia» (p. 199). Continúa o seu estudo co exame do mar, entendido como camiño de salvación, ao converterse en saída e camiño cara a liberación en cada unha das difíciles situacións que a vida lle presenta.

Ana Acuña segue a investigación co apartado «La narrativa de la memoria», onde incide na consideración da obra de Mariví Villaverde como «novela, pero algo más» e «testimonio, no novela». Esa clasificación dentro do xénero da novela foi por indicación da editorial en 1962, volvendo a aparecer na edición facsímil de 1987 de Edicións do Castro, eliminándose a cuberta de Luís Seoane. Traduciuse ao galego en 2002, dentro da colección «Mulleres» de A Nosa Terra. Neste caso xa non atopamos o nome de María Victoria Valenzuela, senón Mariví Villaverde. A investigadora analiza os tres tempos da novela: a República (lembianza infantil), a Guerra Civil (fuxida do pai, requisamento das propiedades, prisión de familiares, consellos de guerra, torturas, fusilamentos...) e a posguerra (exilio como recuperación do tempo da nenez perdido durante a guerra).

No terceiro apartado deste capítulo, «Epistolario inédito: una clave para la recepción de *Tres tiempos y la esperanza*», Carmen Mejía analiza as cartas mencionadas anteriormente. Asegura que a correspondencia entre os exiliados abre novas vías

de investigación, para contextualizar unha documentación que hai que sacar á luz. Ao final da análise reproducense os facsímiles das misivas ás que se vai aludindo no traballo. Nelas advértense datos sobre a obra de Villaverde, pedindo opinión sobre o libro antes da súa publicación (a Roberto Villanueva) ou recibindo as impresións tras a lectura da obra editada (de Leandro Pita Romero). Noutros casos coméntase como vai a distribución da novela (nunha misiva da muller de Luís Tobío, María do Carme). Tamén Eduardo Blanco Amor lle escribe falando da recepción da obra, así como Francisco Lamas (tamén un dos personaxes da novela, baixo o nome de Lemos).

Continúa as súas investigacións a doutora Carmen Mejía Ruiz no capítulo 7 do traballo, «Ramón de Valenzuela y el teatro gallego en Argentina» (pp. 244-87). A autora afirma que Cuba e Bos Aires son dous espazos xeográficos nos que o teatro da diáspora cobra vida (p. 244). Ramón de Valenzuela sempre sentiu unha forte paixón por este xénero e en Bos Aires atopa a moita xente destacada dentro da actividade cultural do momento que está vencellada ao teatro, autores como Castelao, Isaac Díaz Pardo, Luís Seoane, Eduardo Blanco Amor, Rafael Dieste e Lorenzo Varela, entre outros.

Ao chegar a Arxentina en 1949, mergullándose na vida cultural galega, tanto el como a súa muller comezan tamén a participar de xeito activo na vida teatral de Bos Aires. Van traducir obras e actuar en distintas representacións, como aconteceu con *O casamento do latoneiro*, de John Millington Synge. Escollen a peza de Lauro Olmo titulada *A Camisa* e represéntana na Federación de Sociedades Galegas en 1964. Despois de ser tradutor e actor, Valenzuela dáse a coñecer no mundo do teatro como autor. O 21 de agosto dese ano no Salón Castelao do Centro Galego de Bos Aires estreou, baixo a dirección de Eduardo Blanco Amor, a traxicomedia *As bágoas do demo*. O texto, ambientado na Galicia rural e denunciando a desigualdade social, non se publica ata 1966, da man de Luís Pérez Rodríguez e Isaac Díaz Pardo.

Como conclusión, debemos dicir que esta obra colectiva presenta grandes achegas na investigación da vida e da obra de Ramón de Valenzuela e de María Victoria Villaverde, ao reproducir documentos ata o momento inéditos (o informe clandestino que edita o profesor Xesús Alonso Montero e o epistolario da doutora Carmen Mejía Ruiz, entre outros). Ademais da análise dos distintos aspectos da obra dos autores obxecto deste estudo, engádese, a modo de anexos, a reprodución facsímile dunha serie de documentos que enriquecen notablemente a investigación. O estudo conta cun total de 53 orixinais reproducidos. A maiores, insírense imaxes e ilustracións en cada capítulo, que suman outros 39 documentos. Documentáanse as súas biografías, estúdanse os textos xornalísticos, os contos e as grandes novelas e pescúdanse a súa dedicación teatral, engadíndose un arquivo sonoro de anacos seleccionados da obra de Valenzuela e da súa muller, a modo de antoloxía.

Ruth FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ